

Dva ulomka rimskog arhitekturnog reljefa iz Pule

Predrag Vuković

Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu

Izvorni znanstveni rad - UKD

73.046(497.5-3 Istra) 00/02"

73.032.077(497.5-3 Istra)

U postojanju i razvoju grada Pule, antičko-rimsko doba predstavlja izuzetno važnu epohu u kojoj je Pula dostigla visoki stupanj urbanizacije u sprezi s antičkom kulturom i civilizacijom. Antička Pula nije bila samo važna kolonija istarskog poluotoka u okviru X italske oblasti Venetia et Histria¹, već je imala izuzetno važnu ulogu u datom povijesno umjetničkom razdoblju.

Dva ulomka antičko rimskog friza koji čine cjelinu, na kojima su prikazani Sfinga, itifalička Herma i dva grifona s kantarosom pripadaju bogatoj baštini arhitekturne dekorativne skulpture (opera ornamenta) pronađene u Puli. U Istri su veoma rasprostranjeni orijentalni kultovi, a tom ozračju pripada i dio puljskog friza povezan s Dionizijskim misterijem. Likovno reljef pripada rimskoj umjetnosti, oslanjajući se na ranoklasične predloške i bujnost kasno klasičnog razdoblja grčke skulpture. Izrađen je od istarskog vapnenca, a djelo je jedne od radionica iz Pule, koje su sudjelovale u graditeljskom i kiparskom usponu kolonije od 1. do 3. stoljeća. Kvaliteta reljefa upućuje da je friz bio dio vrijednog spomenika, kultne ili sepulkrane namjene, postavljen na svetom mjestu (locus sacer), dionizijske provenijencije. Na temelju likovne analize, ikonografskog određenja i usporedbe s djelima iste tematike u Puli i Istri, te s primjerima grčke i rimske antičke baštine, kojima je srodan, zaključujemo da su ulomci arhitekturnog friznog reljefa iz Pule nastali u drugoj polovici 1. stoljeća ili u 2. stoljeću.

¹Područje Istre dijelom se uklopilo od 177.p.K u opći kulturni razvoj rimske države. Godine 178. l 177.g.p.K. prema T.Liviju, Knj.XLI, II, 9, kozul Klaudije Pulher osvaja Nezakcij, Faveriju i Mutulu. Najjači utjecaj rimske civilizacije zapocinje Augustovom vladavinom kad se Istra 121 l.g.p.K uključuje u X italsku regiju. Nakon bitke kod Akcija 31.g.p.K. August je dodijelio svojim veteranima zemljišta u Istri. Na epigrafskim spomenicima nalazim uz latinska imena doseljenika iz Italije, i grčka imena, te orijentalnih naroda, i domaćeg stanovništva, posebno unutar puljskog agera. O Istri: A.Degrassi, Scritti varri di Antichita, Roma, 1962, i Trieste, 1971; M. Križman, Svjedocanstva o Istri. Pula-Rijeka, 1979; Š.Mlakar, Die Roemer in Istrien, Pula, 1966; F. Semi, L'arte in Istria, Pola, 1937; F.Millar, Das Roemimische Reich und Seine Nachbarn: Die Mittelmeerwelt, Frankfurt am Main, 1966.

Colonia Iulia Polentia Herculanea - antička Pula², razvila se od skrotnog naselja u značajan rimski grad i podignuta u rang kolonije³. Ager colonicus Pule prostirao se daleko u unutrašnjost Istre, a od istoka prema zapadu spajao je dvije obale poluotoka. Sjeverna granica agera koja graničila je s agerom antičko rimske kolonije Parentium-Poreč i protezala se od obale mora, duž Limskog kanala do današnjeg Dvigrada i Kanfanara. Na sjeveroistoku ager je dosizao do rijeke Raše. Upisana u zajednicu glavnog grada carstava, u rimski Tribus velina, imala je kolonija Pula gradsku upravu kojoj su na vrhu gradskog savjeta bili duoviri⁴.

Vrhunac umjetničke i graditeljske aktivnosti i razvitka antičke Pule zasigurno je, od vladavine Augusta do krize carstva između 1 i 3. stoljeća. Izlazak grada iz okvira njegovih obrambenih zidova i pomerija počinje ponajviše u drugoj polovici 1. stoljeća i početkom 2. stoljeća, kad se kao priznata gradska regija stvara suburbij (suburbium), koji prostorno povezuje grad sa selom. Uobičajeno on počinje kod gradskih vrata, gdje se vremenom stvaraju veće periferne aglomeracije. Mnogi ostaci svjedoče o bogatstvu i prostranosti rimske Pule. Na brežuljcima oko grada i na zemljištima suburbija mnoge su kuće predgrađa, villae suburbanae, koje nisu nimalo zaostajale za gradskim kućama. Važnost Pule prepoznaje se po veličini, značenju i ulozi antičko rimskih spomenika; ona je visoko urbanizirana kolonija⁵ u kojoj su se nalazili vrijedni arhitektonski spomenici s reprezentativnim arhitekturnim reljefom visoke kakvoće kao što su Herkulova vrata, Dvojna vrata, Sergijevski slavoluk, Amfiteatar, Forum, Augustov hram, Istočni hram na Foruxnu, teatri, Oktogonalni mauzolej, građevine carskog kulta⁶ itd. Tako i dva ulomka antičko rimskog friza koji čine cijelinu (sl.7.),⁷ pronađene i čuvane u Puli pripadaju bogatoj baštini i građi arhitekturne dekorativne skulpture (opera ornamenta), a vidjet ćemo da je njihovo značenje mnogo šire, što se to na prvi pogled čini.

Na dosta oštećenim ulomcima prikazane su sfinge, herme i dva heraldički postavljena grifona, a između njih kantaros⁸. Da bi se bolje razumjelo likovno isčitavanje reljefa valja pojasniti opću ulogu i značenje pojedinih sastavnica. Fantastička bića ili čudovišta⁹, npr. sfinge i grifoni, javljaju se i u najranijim civilizacijama u razdoblju oko 3000 g.p.K. Prva predočena čudovišta nalazimo u Egiptu i Mezopotamiji¹⁰ i u civilizacijama Bliskog Istoka, a po tom su najbrojnije i najkvalitetnije predstavljena čudovišta u antičkoj Grčkoj, i Etruriji¹¹, dok su u Rimskom razdoblju mitska čudovišta nešto manje prikazivala. Tijekom dvije i pol tisuće godine iostale starovjeke civilizacije: Hetitska¹², Sirijska,

²Aleksandrijski pjesnici Kalimah i Likofron (3.st. p.Kr.) spominju toponim Pola-Pula u množini "Polai", u vezi s grčkom mitološkom pričom o Jasonu i Medeji. Njihov "Polai", što znači "grad bjegunaca" nije zemljopisno određen, pa ga valja tražiti negdje u dubokom zaljevu istočne obale Jadrana. Pulu spominju Mela Pomponius i Plinije kao mjesto kojeg su osnovali Kolhidani. Na kraju puljskog zaljeva nalazilo se naselje kružnih bedema prastanovnika Histra, a Rimljani su tu osnovali svoje naselje zadržavši predrimsko ime Pola.

Puljska luka je imala važno strateško značenje u g. 35-33.p.Kr. kad je August ratovao protiv ilirskih plemena, te za vrijeme građanskog rata i pobune panonskih legija 6.-9.g. Ime "Pietas Iulia" što navodi Plinije, može se naći u adekvatnim imenima Laus Iulia za Korint, Claritas Iulia, Pax Iulia i Presidium Iulia, imenima španjolskih kolonija. A. Degrassi datira podizanje Pule u rang kolonije nakon bitke kod Filipa, 23. X. 42.g.p.Kr. Heraklo je bio posebice stovani u Puli; njegov je hram bio u blizini gradskih vratiju, što nose njegovo ime. Heraklova vrata su najstariji spomenik obrambenog zida rimske kolonije Pule. Naziv Herculanea u složenom imenu potječe od zaštite i pokroviteljstva Heraldica nad gradom. O podizanju Pule u rang kolonije: A. Degrassi, *Il confine nordorientale dell'Italia romana, Dissertationes Bernenses*, I, 6, 1954; A. Frascatti, *La Pietas di Cesare e la colonia de Pola, Annali del seminario di studi del mondo classico, Archeologia e storia antica*, 5, 1983; A. Garlato, *Guida della città di Pola, Pola*, 1931; Š. Mlakar, *Ancient Pola, Pola*, 1972; B. Schiavuzzi, *Attraverso L'Argo colonico di Pola, AMSI, XXIV Parenzo*, 1908.

³Uz neposrednu blizinu gradskih zidina, kao i uzduž glavnih prometnica koje su iz kolonije vodile u municipije, vicuse, paguse i ville rustice nastale su u doba kasne Republike i Carstva i postupno se razvile brojne nekropole. Prema dosad pronađenim nadgrobni spomenicima u Puli i okolici može se zaključiti da je rimska Pula bila okružena nekropolama koje su pokrivala cijeli suburbium. Najznačajnija nekropola pružala se od Sergijevskog slavoluka, ispred istočnih zidina do obale zaljeva i antičkog Nimfeja. Jezgra ovog groblja vjerojatno je bio osmerokutni mauzolej nasuprot Dvojnih vrata. To groblje se pružalo duž Vie Flanaticae koja je spajala grad, preko Campi Martii, i Promonturium Polatium (rt Kamenjak). Pula je bila povezana s drugim gradovima Istre dvjema magistralnim prometnicama. Via Tarsatica vodila je od Jupiterovih vrata i amfiteatra prema Labinu i Trsatu. Najvažnija magistrala Istre bila je Via Flavia, koja je polazila od Junoninih vrata i prolazila ispred amfiteatra, poklapajući se s Via Tarsatica do raskršća na Mostu. Duž Via Tarsatica i Via Flavia također je utvrđeno postojanje značajnih nekropola. O cestama i nekropolama Pule: L. Bosio, *Itinerari e strade della Venetia Romana, Padova*, 1970; V. Jurkić, *Nadgrobni spomenici kao komponenta lociranja antičkih nekropola grada Pule i okolice, Jadranski zbornik, IX, Pola-Rijeka*, 1979, str. 309-334; G. Radke, *Viae Publicae Romanae, Bologna*, 1981; M. Suić, n.d., o cestama: str. 94, sl. 42, odnos gradskog rastera prema ageru: str. 100, raster grada: str. 134, sl. 75, ager: sl. 47, centurije: sl. 46.

⁴*Inscriptiones Italiae, Vol. X. Regio X. Fasciculus I. Pola et Nesactium. Roma*, 1947, br. 70; natpis iz 2.st. govori o tome kako je Lucije Menacije Prisko (Lucius Menacius Priscus), prefekt fabra, edil, duovir, petogodišnji duovir, vojni tribun, augustalski flamen, pokrovitelj kolonije, doveo na svoj trošak Uzvišenu vodu u gornji i donji grad kolonije.

⁵Na području grada i suburbija nalazimo ostatke i tragove starog gradskog obrambenog zida, vodovoda, kanalizacijskog sustava, cisterne, građevinski uređenih izvora svježee vode, temelja stambenih zgrada, taraca, pločnika, ulica i staza, mozaika, te temelje suburbijskih zgrada. T. Allason, *Views of the Antiquities of Pola, London*, 1819; P. Kandler, *Notizie storiche di Pola, Parenzo*, 1876; R. Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium, Zagreb*, 1988; B.F. Tamaro, *Pola, I monumenti romani, Trieste*, 1925; A. Tantor, *Vodič, kroz Pulu, Brione i okolice, Pola*, 1952.

⁶G. Calza, *Pola, Milano*, 1920; A. Gnirs, *Pola, Furer durch die antiken Baudenkmale und Sammlung, Wien*, 1915; D. Kečkemet, *Antički spomenici Pule na prikazima i u opusima stranih autora od XV. do XIX. stoljeća, Jadranski zbornik, II, Rijeka-Pola*, 1969; M. Mirabella Roberti, *L'Arena di Pola, quaderni-guida di Pola, Pola*, 1943; Š. Mlakar, *The Amphithetre in Pola, Pola*, 1973; M. Suić, n.d., rimska kolonija: str. 35, carinska postaja: str. 94, Kapitoli: str. 148, Tab. I, forum: str. 157, teatri: str. 168, sl. 109, 110, arena: 171, sl. 13, 14, Sergijevski slavoluk: str. 175, Tab. II, porta Gemina: str. 177, oktogonalni mauzolej: str. 22, sl. 143. U Arheološkom muzeju Istre u Puli pohranjena je velika količina vrijedne spomeničke građe skulpture u rasponu od *opera nobiliado opera ornamenta*, na kojima nalazimo dekorativni ili arhitekturni reljef. Arheološki muzej Istre, Vodič III, Pola, 1978.

⁷Dva ulomka friza iz dvorišta Arheološkog muzeja Istre u Puli, premiještena su na ostatke temeljnog dijela oktogonalnog mauzoleja ispred Dvojnih vrata. Ukupna dužina dva ulomka je 114 cm, a visina 50-53 cm.

⁸C.Gould, *Mythical monsters*, London, 1995.

⁹Postoji nekoliko nazivlja složenih bića kao što je: fantastične, legendarne, mitske, fabulozne, basnoslovne životinje, zvijeri ili čudovišta. Lat. animal, -alis, n., životinja, bestia, -ae, f., zvijer, monstrum, -i, n., čudovište. Pojam čudovište možda najbolje odgovara, jer sadrži konotacije stvorenog, izmišljenog, nevjerojatnog, sanjanog. Čudovište simbolizira čuvara blaga, npr. Riznice besmrtnosti, prepreke do materijalnog ili duhovnog blaga. Čudovište je slika Ja koje se razvija u više Ja. Na antičkim slikama taj sukob se često prikazuje kao borba orla i zmije. R. Wittkover, *Allegory and the Migration of Symbols*, Hampshire, 1977, *Eagle and Serpent*, str. 15-45. Čudovište je i znak svetog, npr. Stabla života; Dionizovu posudu čuvaju grifoni. Čudovište ima udjela u simbolici prijelaza i pretvorbe: rođenje novog čovjeka, slike čudovišta koje proždiru ljude, androfazi i psihopompi, simboli potrebe za regeneracijom.

¹⁰Grifoni i sfinge su izvorno egipatski oblici, i predstavlja najtrajnije tipove čudovišta u povijesti umjetnosti. Herodotus, n.d., str. 160, 145-148, 177-178, o egipatskoj starini, spomenicima, životinjama, religiji, bogovima; Philo, Volume I, London, 1991, *Allegorical interpretation II, III*, str. 140-170, grčki tekst i prijevod: Philo, volume V, London, 1988, *dreams*, str. 285-581, grčki tekst i prijevod; New Larousse *Encyclopedia of Mythology* Middlesex, 1986, (dalje: *Mythology*), str. 12, 80, Harmakhis, Sunce na horizontu, Velika Sfinga Gize, vezana uz Kefrenov kompleks simbolizira izlazeće sunce, pretpostavlja se da je izrađena po naredbi samog Kefrena iz jednog bloka stijene, lavljeg tijela i glavom s kraljevskim portretom; ima proročka svojstva vezana uz legendu o Tutmozisu IV.

¹¹E. Panofsky, *Tomb sculpture*, London, 1964, (dalje: Panofsky) str.28, s1.77, o etruščanskoj sepulkralnoj kulturi, sfingama i grifonima; R.Bianchi Bandinelli, Roma, *La fine dell'arte antica*, Milano, 1981, (dalje: R. Bianchi Bandinelli, Roma II), str. 145, s1.135, helenistička umjetnost Etrurije, Tarqunia, Museo Nazionale, etruščanski sarkofag sa sfingama i grifonima, kraj 4. st. p.K. - poč. 3. st.p.K.

¹²*Mythology*, str.80, dvoglava mitska životinja s glavom i tijelom lava, povrhu kojeg se nalazi ljudska glava s visokom kapom izvedena iz egipatskih sfingi, a preuzeta od Hetita, sa sličnom ulogom zaštitnika. Oblik kape proizlazi iz bijele krune Gornjeg Egipta, 1050-850.g.p.K, Ankara, Muzej.

¹³J.Boardman, *Greek Sculpture, The Archaic Period*, London, 1988, (dalje: J.Boardman, GSAP), str. 14. s1.35, 36, ulomci reljefa u vapnencu s Mikenske akropole i iz Malesine, 630-590. g.p.K.

¹⁴J.Boardman, GSAP, str. 16, 21, 25, sl. 44, brončana sfinga s Krete, kasno 7.st.p.K.

¹⁵Lucian, *The True History*, London, 1954, Book I; Horace, *Ars Poetica*, London 1991, I. Sq., str. 451, Vitruvius, *The Ten Books on Architecture*, New York, 1960, (dalje: Vitruvius), VII, str. 195-220.

¹⁶Uloga čudovišta u bajkama i mitovima znakovito je različita. U bajkama prednjači magično i promijena oblika, što je vidljivo i u mitovima, ali u mitovima se naglašavaju sastavnice božanskog i nadnaravnog, što dobiva potvrdu prenošenjem u likovno izražavanje.

¹⁷Većina čudovišta zastupljena u umjetnosti 20. st. proizlazi iz mitskih stvorenja Istoka i Antike, neka su od kompozitnih bića, uz određenu promijenu sadržaja, zadržala svoje oblike, gotovo bez preinake, više od nekoliko tisuća godina.

¹⁸U metamorfozama grčkih i rimskih mitova, koje većim dijelom poznamo iz literarnih i likovnih izvora, nalaze se čudovišta sastavljena od različitih životinjskih tijela, ptičjih krila (većinom orlovskih) i kandži, lavljih šapa, veprovih kljova, kose u obliku zmija itd. Termin "mitološke zvijeri", ukazuje da ih nema u prirodi, ali ne isključuje da njihovi dijelovi odgovaraju zakonima anatomije, te čini mogućim basnoslovna stvorenja u prirodnom postojanju. Zbog toga ih je bolje nazivati kompozitnim stvorenjima ili čudovištima.

¹⁹W.von Blankenburg, *Heilige und dämische Tiere*, Leipzig, 1943.

²⁰Čudovištima: J.P.Clebert, *Bestiaire fabuleux*, Paris, 1971; F. Cumont, *Recherche sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1942; isti, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929; P.Dam, *Fabulous Beast*, London, 1952; E.Panofsky, *Idea*, New York, 1968; M.F.Robinson, *Fictitious Beasts*, London, 1961; E.Valton, *Les monstres dans l'art*, Paris, 1905.

Iranska, Mikenska¹³ i Kretska¹⁴, zadržale su fantastična bića u svojoj kulturi i umjetnosti. Karakteristika je čudovišta da ono ne postoji u prirodi, već pripada ljudskoj imaginaciji.

Oblici dijelova uzeti su iz prirode, izmijenjeni dijelomice, izmiješani, prošireni ili sažeti, grubo ili plemenito izrađeni, ali uvijek tvoreći sintetična stvorenja, apstrakcije - bića nova po obliku i sadržaju, s podijetlom jasno utemeljenim u prirodnoj datosti. U rimskoj literaturi nalazimo različita stajališta o čudovištima: Lukijan zagovara čudovišna stvorenja, Horacije ih napada i ismijava, a Vitruvije poništava, tvrdeći da su ona puka izmišljotina čovjekove mašte, karikature koje ne postoje, ne mogu postojati i nikad nisu postojale¹⁵.

Odnos i veza između podijetla i krajnjeg rezultata razlikuje ove predodžbe-čudovišta od drugih čije su podijetlo od geometrijskih i apstraktnih oblika; oni imaju vlastiti život, nepovezan s vizualnom realnošću i predstavljaju čiste apstrakcije. Prava su čudovišta duboko ukorijenjena u prirodi, u stvarnosti, nikad ne gubeći poveznicu sa svijetom čovjeka. Demoni i dobrotivi geniji, grifoni i sfinge, zmajevi i krilati konji, divovi, patuljci i herzne, zmajevi - svi oni su kompozitna stvorenja koja su dobila vidljiv oblik¹⁶.

Modeli i oblici čudovišta utemeljeni su u motrenju i iskustvu prirode, i otuda proizlazi njihova začuđujuća vitalnost¹⁷. Osim toga, svojstveno je proširenje i miješanje oblika, spajanje osobina, moći i snaga različitih bića iz prirode u kompozitne likove, razvoj koji se jedino može postići ljudskim uobraženjem¹⁸. Wera von Blankenburg, u svom značajnom djelu *Svete i demonske životinje*¹⁹, razlikuje fantastičke životinje (grifon, basilisk, zmaj, feniks, jednorog) i lcompozitna stvorenja (sfinga, kentaur, sirena, orao s lavovskom glavom i druga sjedinjenja životinjskih dijelova). Valja sagledati osobitu ulogu čudovišta u repertoaru umjetničkih i ornamentalnih motiva u djelima reljefne skulpture, lcao što je to slučaj s prikazom sfinge i grifona na ulomcima friza iz Pule²⁰.

Dva ulomka iz Pule s reljefom, dio su frizne grede iz vapnenca. Oba su ulomka dosta oštećena. Na prvom ulomku su sačuvani dijelovi gornje i donje trake-letvice što omeđuje friznu plohu, ali nema ostataka geometrijskog ili organskog ornamenta, dok je na drugom ulomku letvica u potpunosti uništena. Reljefno visoko istaknuta donja traka predstavljala je bazu likovima friza. Ploha friza se, na oba ulomka, u gornjem dijelu blago lučno izvija prezna van. Na prvom su ulomku predstavljene sfinga i herma, te dio uvijenog repa grifona s drugog ulomka, što potvrđuje da su bili cijelina (sl.2).

Dijelomice je otučena glava sfinge i prednje noge, no sačuvana je obrada očiju, nosa, usana i kose. Lavlje tijelo, krila i rep dobro su očuvani. Herma je sačuvana gotovo u cijelosti: noge u obliku stupiča, prsni dio u četvrtinskom zakretanju, ruka koja drži rog izobilja, vrlo oskudni ostaci uzdignutog falusa, zakrenuta glava prekrivena uzglavnom kapom. Lice je otučeno, ostali su samo tragovi i obrisi čela, očiju, nosa i ustiju; prsni dio dijelom je prekriven plaštocin i tvori reljefnu pozadinu cijeloj hermi.

Drugi ulomak je mnogo oštećeniji. Na njemu je prikaz dvaju heraldički postavljenih grifona između kojih je kantaros (sl. 3). Lijevi je grifon gotovo u potpunosti uništen, osim ostataka tijela i tragova krila, dijela glave s ptičjim kljunom i podignute noge prema kantarosu. Desni grifon je sačuvaniji: uočljiva je obrada tijela, a posebno se ističe sačuvanost krila i glave s uzdignutim ušima, očima i kljunom. Između grifona je kantaros što izlazi iz vegetabilne baze u obliku lišća. Vrlo brižljivo i razvedeno izrađen kantaros najsačuvaniji je oblik drugog ulomka.

Uporaba sfingi i grifona, u arhitekturoj plastici i reljefu, vrlo je učestala u antičkoj grčkoj arhitekturi od Arhajskog razdoblja do Helenizma²¹, a nastavlja se u rimskoj umjetnosti i arhitekturi. Na dva ulomka iz Pule reljef je srednje visine, izuzetno precizno i kvalitetno klesan, što je vidljivo unatoč oštećenjima. Velika se pažnja pridaje anatomiji i plastičnosti tijela čudovišta. Predložak ove kompozicije dobro je poznat u Antici: heraldički ili antitetički postavljene sfinge i grifoni, obično s posudom u središtu, između kojih se može nalaziti i središnji lik koji tvori glavnu os kompozicije. Na puljskom primjeru to je herma. Postoje različite preinake tog predloška, a zanimljiv primjer nalazimo u repertoaru pompejskog slikarstva²².

Raščlambu puljskih arhitektonskih ulomaka s reljefom nužno je provesti po sastavnim oblicima, kako bi se u cijelosti iskazala njihova uloga, važnost i značaj. Simga je jedno od najstarijih čudavišnih mitskih stvorenja²³ i potječe iz Egipta, ali tipološki pripada široj grupi kentaurških čudovišta koje nalazimo također u Mezopotamiji i na Bliskom Istoku. U starom Egiptu ima oblik plegloga lava s ljudskom glavom, bdije nad nekropolama i priziva zagonetku i moć. Ona je čuvar kraljevskih mumija, bdije na rubu vječnosti, nad svime što je bilo i nad svime što će biti²⁴. Sfinga je simbol neminovnosti, tajne i zagonetke, ona se pojavljuje na početku sudbine koja je istodobno tajna i neizbježnost. Sukladno grčkoj mitologiji i umjetnosti njezino značenje i prikazivanje u mnogočemu je promijenjeno. U antičkoj Grčkoj imala je žensku glavu i grudi, lavlje tijelo,

ponekad zmijski rep i orlovska krila (sl. 4). Grčka sfinga, sama riječ uključuje značenje "davateljica", uvijek je ženskog roda, a nazivlje se različitim imenima: Sphix²⁵, Ker, duh smrti, sablast padzemlja, sudbina²⁶, Kassmia, sablast Kadmosa, pasoglavo bradato čudovište s krilima, Phix, lokalna sablast planine Phikion, gdje je prebivala. Ona sinibolizira izopačenu vlast, uništavajuću taštinu, ali također moć i budnost²⁷; ona je proročica i čuvarica²⁸. U Tebanskom mitološkom cildusu i xnitu o kralju Edipu najčešće susrećemo Sfinagu²⁹, zbog čega je ona često prikazivana kako sjedi ili čući na stijeni, kao na primjeru rimske uljanice iz Pule (sl. S)³⁰.

²¹A.E.Lawrence, Greek Architecture, Middlesex, 1973, sfinge kao akroteriji, hram "A", Prusias, 630-580. g.p.K, str. 95, 96, s1.50, grifoni kao akroteriji, hram Afaje u Aegini, 500-480. g.p.K, str. XXX., kapiteli pilastara sa reljefnim grifonima i reljefni friz heraldičkih grifona između pilastara u Apolonovu hramu u Didymi, kasnohelenističko razdoblje, str. 205, 206, sl. 113.

²²S. Reinach, Repertoire de Peintures Grecques et Romaines, Paris, 1922, (dalje: Repertoire de Peintures) riječ je o primjeru kompozicije u kojoj nalazimo dvije heraldički postavljene sfinge između kojih je kantaros, središnji lik je kentaur s rogom izobilja, a slijede dva antitetički postavljena grifona između kojih je također kantaros, str.348, sl. 1.3; F. Preshun, Pompeji, Leipzig, 1882.

²³S.Hassan, The Sphinx, its History in the light of Excavations, Cairo, 1949; J. Leibovitch, La sphinge, Cairo, 1947.;

²⁴J.W.Mollet, Dictionary of Art and Archaeology, London, 1996, (dalje: Dictionary), str. 301, sfinga označuje religiozni misterij; u tom smislu su je preuzeli Rimljani iz egipatske i umjetnosti i postavljali u predvoraja svojih hramova. Razlikujemo: andro-sfinagu, s ljudskom glavom, crio-sfinagu s ovnujskom glavom i hieraco-sfinagu sa sokolovom glavom; P. Selem, Stanje istraživanja sfinga carske palače u Splitu, Adriatica Praehistorica et Aetiqua, Zbornik radova posvećen Grgi Novaku, Zagreb, 1970., (dalje: Zbornik radova posvećen Grgi Novaku), str. 639656, o značenju sfinge: str. 646, 652, 653.

²⁵J.Harrison, Prolegomena to the Study of Greek Religion, London, 1980, str. 207-217; M.Grant&J.Hazel, Who's Who in Classical Mythology, London, 1994, str. 305, Apolon ili Dionis poslali su Sfinagu kazniti Tebance zbog znemaranja religioznih obreda.

²⁶M. Grant&J.Hazel, n.d., str.197; Ker, gotovo neprevodljiva grčka riječ, koja znači anđeo smrti, smrtna sudbina, sablast, duša(oxytone),glasnica; prikazivana kao malen krilati lik zgrčenog tijela i sitne glave naboranog ružnog lica, koja odvlači mrtve prema vratima Podzemlja. Hesiod naziva Ker kćeri Nyx-Noći, rođenom bez sudjelovanja muškog principa, zajedno sa braćom Moros-Sudbina, Hypnos-San, Thanatos-Smrt.

²⁷Dva su posebna svojstva Sfinge: ona je Harpija što navodi ljude na uništenje, inkarnacija pomora i pošasti, te gatačica sa zlom navikom postavljanja zagonetnih pitanja. Oba svojstva vezana su uz podzemne duhove i sablasti. Ta dva svojstva se u mitološkoj misli ujediniuju u nerješivu zagonetku, kojoj je posljedica smrt.

²⁸Na krateru iz Napulja, Museo Archeologico, nalazimo neobičnu scenu: Sfinga je u potpunosti proročka, no ovaj put ona mora odgovoriti na zagonetku. Sfinga sjedi na stijeni, a pred njom je Silen s pticom u ruci. Scena je uzeta iz Ezopove basne i poručuje kako se božanstvo ne smije iskušavati. Na drugom primjeru, krateru Vagnonvelli kolekcije iz Museo Greco Etrusco u Firenci, Sfinga je čuvarica groba-tumula i sjedi na njegovom vrhu, dok Satiri navaljuju na grob s pijucima.

²⁹N.A. Kun, Legende i mitovi stare Grčke, Sarajevo. 1971, Tebanski ciklus, str.488-519, Mythology, Edip (Oidipous),str. 192-193; M.Granr&J.Hazel, n.d., Edip: str. 243-245; D.M.Field, Greec and Roman Mythology, Middlesex, 1977, Tebanski ciklus: str. 104; Grčke tragedije I, Zagreb,1990:

Zbog složenog simboličkog značenja Sfinga je u antičkoj grčkoj i rimskoj umjetnosti bila vrlo često prilazivana: u punoj plastici, reljefu i slikarstvu, posebice vaznom, samostalno i u sklopu mitoloških ili dekorativnih kompozicija. Česta je izradba Sfinge na stupu, odnosno lcapitelu (sl. 6)³¹, kad prevladavaju njezina proročka svojstva, kao čuvarica grobnog spomenika i tajne javlja se na kruništima stela (sl.7)³², stranicama sarkofaga, šta vidimo na primjerima ulomka stranice sarkofaga s prikazom Edipa pred Sfigom (sl. 8)³³ i prikaza Sfinge na bočnoj stranici sanduka sarkofaga iz Pule (sl. 9), te u slikarstvu, na oslikanoj keramici kao što je primjer kyliksa iz Vatikanskog muzeja na kojem

je prikazan meditirajući Edip i Sfinga na stupu³⁴.

Sfinga na puljskom ulomku (sl. 10) ima lavlje tijelo u sjedećem stavu s tankim repom uvinutim u vis, krila, grudi i žensku glavu. Oslanja se na prednju nogu, dok je prednja u prostoru dublja noga uzdignuta, sačuvana samo djelomično. Krila su razdvojena po dubini, bliže krilo u prostoru iskazuje finu stiliziranu obradu različitih vrsta pera, a glava između njih je u plitkom prostoru, blago zakrenuta, ovalnog lica, uvećanih očiju vidljivih zjenica, naglašenog nosa i manjih usana. Kosa je ovalno oblikovana, vrlo oštećena, no ostala je sačuvana deblja tordirana pletenica, gotovo rustične obrade, koja pada na ramena³⁵ i podnjela u obradi oblikovanje kose Sfinge iz Delfa.

Grudi Sfinge su istaknute, a pri klesanju veća pažnja se posvećuje anatomiji lavljeg tijela, puljsku Sfigu dovodi u vezu sa slavnom Sfigom iz Aegine³⁶, na kojoj je vidljiva mekša obrada tijela sukladna ranoklasičnom grčkom razdoblju i dugoj tradiciji votivnih i funeralnih čudovišta. Osjećaj za prostornost naročito je izražen u odnosu glave i krila. Iako je reljef srednje visine, čak plitak, bliži i udaljeniji dijelovi Sfinge različite su visine, što raščlanjuje plohu u tri prostorna sloja. Uslijed precizne obrade reljefa izražajna je obrisna linija, a linearnost je posebno vidljiva u obradi krila. S obzirom na uzdignutu prednju nogu Sfinge, može se zaključiti kako je postojao neki predmet ili posuda ispred nje (najvjerojatnije kantaros), te još jedna sfinga u heraldičkom stavu, što daje cijelovitost i zaokruženost kompoziciji i prikazu na oba ulomka. Obrada tijela i krila sfinge pripada predlošku ranoklasične grčke skulpture i reljefa, dok je glava arhizirajuće obrađena. Takovo sinkretičko likovno izražavanje odgovara rimskoj uznjetnosti, posebno kod oblikovanja reljefa u prikazu božanstava.

Najbliži primjer, Sfigi iz Pule prema likovnom izričaju je reljef Himere na cipusu ugrađenom u zid grobljanske crkve u Buzetu (sl. 11). Plitki reljef je slabo sačuvan, ali se razabiru osnovni oblici Himere, složenog čudovišta s glavom lava šiljatih ušiju i jarčevim rogovima, tijelom koze, zmajskim krljuštima na leđima, krilima orla i repom zmaja, koja rige plamen. Tijelo čudovišta je obrađeno u više reljefnih razina, oštih linija i mekog prijelaza ploha. Ovaj spomenik datira se u prvu polovicu 2. stoljeća³⁷.

Veliku podudarnost s puljskom Sfigom iskazuje i Sfinga na nadgobnom spomeniku iz Colchestera, u obradi tijela i gradnji³⁸, nastala krajem 1. stoljeća. Osim primjera iz Buzeta posebno je spomenuti i dva ulomka arhitekturnog reljefa s prilazima sfingi (sl. 12, 13), koji se čuvaju u Arheološkom muzeju Istre u Puli³⁹. Prvi

Eshil, Sedmorica protiv Tebe, str. 113-149, Sofoklo, kralj Edip, Edip na Kolonu, Antigona, str. 279-449; Grčke tragedije II, Euripid, Bakhe, Feničanke, str.69-177; o sfingi: Pauzanija, Vodič po Heladi, Split, 1989, I,24,41, III, 18, V, 1 I, Sedmorica na Tebu, II, 20, X, 10; Artemidor iz Daldisa, Sanjarica (Artemidori Daldiani, Onirocriticon Libri V), Zagreb, 1993, II,12; prikazivanje Sfinge i Edipa: Repertoire de Peintures, str. 199, sl. I, grob Nasonii u Rimu, prikazivanje sfingi: str.327, sl. I, str. 348, sl. 2, 5, 7, 8, 10, str. 349. sl. 1, 5, str.; W. Helbig, Wandgemalde der von Vesuv versschuetteteten Staedte Campaniens, Leipzig, 1868., 1110 b.; E. Guhl and W. Koner, The Romans, London, 1994., (dalje: The Romans), str. 440, sl. 442, tron sa sfingama, bahički atributi, str. 447. sl. 447, tripod (delphica sc. mensa) ukrašen sfingama.

³⁰Pauzanija, n.d., IX, 26, opis Sfinge na stijeni; Mythology, str. 190, etruščanski pečat, Edip i Sfinga na stijeni, odnosno planini Phikion (Phicium).

³¹J. Boardman, GSCP: jedan od najranijih primjera sfinge na jonjsom stupu, oko 10 m visine, zadužbina Naxianaca u Delfima; (str. 162, sl. 100), Sfinga iz Spata, Atika, nosi polos, glava je bolje obrađena nego kod ranoatičkih kouroia, Muzej Acropolis, oko 550. g.p.K sl. 227;., Sfinga i kapitel iz Atike, , uporaba boje: kosa je bila crna, perje krila zeleno, crno, crveno i plavo, prsa crveno plavo, dok je kapitel bio crveno i crno obojen, Boston, Museum of Fine Arts, 540-530. g.p.K., sl. 228

³²J. Charbonneaux, R.Martin, F.Villard, La Grecia Arcaica, Milano, 1978., (dalje: La Grecia Arcaica), str. 152, 406, sl. 190, funeralna stela s prikazom mladića i sestre, visine 4, 23 m, podijeljena na dva dijela: krunište sa Sfigom u New Yorku, a tijelo stele s reljefnim prikazom u Berlinu, oko 540. g.p.K.; J.Boardman, GSAP, s1.224, sfinge na stelama.

³³Edip pred Sfigom, kad iznalazi odgovor na pitanje, helenistički predložak sarkofaga, Panofsky, n.d., str. 35, sl. 121 b, bočna stranica sarkofaga iz S. Irene s prikazom Sfinge, izuzetno kvalitetan rad "en fise" reljefa, Muzej, Istanbul.

³⁴D.M.Field, n.d., str. 107, kylix iz Museo Gregoriano u Vatikanu, sjedeći zamišljeni Edip (Oidiopoes) ispre proročišta. Sfinga je na stupu, humanog izgleda, polu spomenik, polu osoba; Repertoire de Peintures, str. 388, sl. 4, Sfinga na postamentu u pejzažu, hommage Kbeli, pompejansko slikarstvo; W. Helbig, n.d., sl. 1558.

³⁵Sličnu obradu kose i pletenica nalazimo na steli s prikazom djevojke iz Arheološkog muzeja Istre u Puli, k.b. 12, i.b. 249. Ova usporedba je važna zbog datacije spomenika. Stela iz Pule datira se u prvu polovicu ili sredinu I. st., ali ako je usporedimo sa stelom "Dviju žena" iz Akvileje (na steli je ime Optata Fadia), koja je datirana u 2. st., vidi se izuzetna sličnost u obradi kose, što pomiče dataciju na kraj 1. st. ili početak 2. st.

³⁶J.Boardman, Greek sculpture the Clasical period, London, 1985, (dalje: J.Boardman, GSCP), sl. 28., Sfinga iz Aegine, votivni spomenik, glave lagano zakrenute, precizne obrade tijela, Muzej Aegina, oko 460. g.p.K

³⁷O Himeri: Mythology, str. 169; A.Roes, The Representation of the Chimmaera, Journal of Hellenistic Studies, 54, 1954; Pauzanija, n.d., III, 19, VI, 4, X, 2;

ulomak, dio je friza s heraldički postavljenim sfingama između kojih je krater i na kojeg se one oslanjaju jednom rukom. Reljef je dosta uništen, pa pojedini nisu vidljivi, ali su prepoznatljiva tijela s višestrukim grudima, krila, te okruglaste glave zaobljene kose. Na drugom ulomku, Sfinga i reljefna vegetabilna dekoracija izrađeni su u višem reljefu i mnogo su bolje sačuvani. Sfinga je prikazana frontalno, u sjedećem položaju, raširenih krila, okružena vegetabilnim oblicima cvjetova i lisnatih grana, a na njenom tijelu nalazimo četiri para grudiju, što ukazuje na povezanost s kultom zemlje, plodnosti, obnove i novog života⁴⁰. Oba ulomka možemo datirati na kraj 1. stoljeća ili u prvu polovicu 2. stoljeća.

Može se za ključiti kako je Sfinga, prvotno lokalna Tebanska sablast i čudovište, postala simbol proročkog božanstva, pa je čak povezana sa simbolikom obnove novog života. Vremenom, njezin divlji, proganjajući aspekt je blijedio, dok se proročki aspekt sve više razvijao. Sfinga je čuvarica grobova, Ker, ali ubrzo, ona postaje dekorativni grobni spomenik, uvijek s određenom zaštitničkom nakanom. U tome, kao i u njenom pokroviteljskom aspektu, srodna je Ker-Sireni. Suprotno Sireni, Sfinga se nikad ne razvija u trojstvo, već kad dobiva dekorativnu ulogu, ona se udvostručuje isključivo zbog heraldičke namisli i simetrije. Dok je Sfinga likovno najsčačuvani dio frizne cijeline iz Pule, prikaz itifaličke herme s prvog ulomka (sl. 14) svakako je ikonografski najzanimljiviji, jer otvara pitanje namjene friza i određuje ulogu i značenje kompozicije. Herma⁴¹ je centralni motiv i središnja os sačuvanog reljefnog prikaza, koji se podvrgava simetričnoj heraldičkoj zakonitosti. Iako je herma veoma oštećena razabiru se sastavni dijelovi i donelde likovno oblikovanje. Herma se sastoji od donjeg dijela u obliku prizmatičnog stupića u profilu iz kojeg se diže falus (*phallus*). Gornji, ljudski dio herme blago je zakrenut; desnom savijenom rukom u laktu drži rog izobilja (*cornucopia*), a plašt s uporednim naborima prekriva široka prsa i djelomice ramena. Draperija okružuje hermu i tvori plitku školjkastu edikulu. Glava herme je ukošena, prekrivena uzglavnom svećeničkom kapom (*albugalerus*), dok je lice predstavljeno u dvočetrvtinskom profilu s vidljivim ostacima očnih duplji, nosa, usana i istaknute brade. Cijeli oblic herme izrađen je tako da većim dijelom potvrđuje plohu, a njezina je veličina umanjena u odnosu na lik Sfinge i grifona.

Herma (Hermae) je skulpturalni lik boga, prvotno Hermesa, što je već u ranoj fazi grčke skulpture zadobio tipičan oblik: postavljen na pravokutni stup imao je često bradu, poprsje bez ruku i reljefni falus, kao što

vidimo na primjeru herme iz Sifnosa (sl. 15)⁴². Stajao je ispred hramova, na ulazima kuća, u vrtovima, vinogradima, uz putove u funkciji miljokaza i na grobljima, najviše poradi zaštite, što vidimo na primjeru rimske henne Fauna⁴³ (sl. 16). Na oslikanim vazama postoje prikazi takvog lika u obrednoj svečanosti "svetog vjenčanja" u dionizijskom kultu, koja se povezivala s plodnošću, očišćenjem i uskrnućem⁴⁴. Herme su skulpturalni tip duge povijesti: proizašli iz drvenih nosača s glavom ili maskom, ulcršene granama drveća, cvijećem, voćem, hermičke ili dionizijske provenijencije. Vremenom dobivaju potpunije skulpturalne oblike i vezane su uz širi krug likova, zadržavajući religiozne konotacije i falički dodatak⁴⁵. U

Publije Vergilije Maron, Eneida, Zagreb, 1970, V-I 19, 223, VI-228, VII-785, 788.

³⁸R. Bianchi Bandinelli, Roma II, str. 202, sl. 191., Sfinga antropofaga, Colchester and Essex Museum.

³⁹Ulomak friza s heraldičkim sfingama, sl. 12, k.b. 239; ulomak arhitekture s prikazom sfinge višestrukih grudi i florealne dekoracije, sl. 13, k.b. 460.

⁴⁰Na ovom primjeru nesumnjiv je orijentalni utjecaj, kao što je poznato iz primjera Velike božice Artemide Efeške koja je bila prikazivana u frontalnom stavu, hermičkog oblika s mnogostруким grudima i drugim brojnim atributima. Motiv frontalno postavljene sfinge, uvinutih krila nalazimo i kao umanjeni prikaz na uljancu iz Arheološkog muzeja Istre u Puli; Dictionary, o oblicima rimskih svijetiljki, str. 461-463.

⁴¹Riječ herma potječe od boga Hermesa: M. Grant & J. Hazel, n.d, str. 173; Mythology, Hermes Kriophoros str. 88, Hermes Psychopomp str. 15, Hermes Trismegistus str. 27, 83; Hermes kao bog putovanja posebno je štovan na raskršćima, gdje su se podizali Hermesovi kipovi kako bi odgonili sablasti i nesreću. Sami putevi popločeni su kamenjem (hermai), koje je njemu posvećeno.

⁴²J. Boardman, GSAP, str. 87; Hermuli ili male Herme bile su uobičajeni ornament namještaja i držača. Phallus i brada bile su sastavni dio simbolike herme. Na mjestu ruku često se javljaju girlande. Plašt je prebačen preko ramena.

⁴³Herma Fauna s dječacićem na ramenu. Faun je latinsko ruralno božanstvo s rogovima, zašiljenih ušiju, s bradom i repom. Donosio je plodnost poljima i životinjama i bio je poistovijećen s grčkim Panom. Na ovom prikazu igra se s djetetom, odjeven u kozju kožu, držeći košaru voća u kojoj je i falus, jednom rukom, a grozd u drugoj ruci, čime se približava dionizijskom kultu i misteriju.

⁴⁴R. Turcan, Les Cultes orientaux dans le monde Romain, Paris, 1989, str. 291-328.

⁴⁵J. Boardman, GSCP, str. 17, 38, 182, 184-185, 206, sl. 77, 87, 96, 168, 189, 230.

⁴⁶J. Boardman, Greek Sculpture the Late Classical Period, London, 1995, sl. 93, 100, 101, 104, 105. Portretne biste bile su rimska novost, glava je bila kopirana iz grčkih portretnih skulptura i postavljena na hermu, ponekad bez nosača, jednostavno kao bista; R. Bianchi Bandinelli, Roma II, str. 452, sl. 159.

⁴⁷Pauzanija, n.d., I, 24, II, 10, IV, 33, VII, 22, 27, VIII, 31, 32, 33, 39, IX, 27, X, 12; Plutarh, Usporedni životopisi, Zagreb, 1988, III, IV-16.

⁴⁸Artemidor iz Daldisa, n.d., I, 45, IV, 83, V, 15, 62, 65, 89, 91, 95; Pauzanija, n.d. VI, 26; Falus je vezan uz Omfalos, općenito simbol središta, npr. Omfalos iz Delfa je središte kulta Apolona, ali svaki žrtvenik i svako ognjište predstavljaju takvo središte. U simboličkoj umjetnosti omfalos je uspravni bijeli kamen, on simbolizira put komunikacije triju razina postojanja: čovjeka na zemlji, podzemnog svijeta i božanstva.

razdoblju grčke kasnoklasične skulpture nalazimo herme, kod kojih je cijeli torso postavljen na nosač, posebno kod hermi znamenitih ličnosti kao što su Sokrat, Herodot, Tulcidit, Eshil, Sofoklo itd.⁴⁶. U rimskoj skulpturi i umjetnosti herma je ponajviše vezana uz ruralna božanstva i bahički ciklus⁴⁷.

Na puljskom reljefu plaallos herme⁴⁸, simbol prokreativne moći, sačuvan je samo u obrisima. Rog izobilja, *cornucopia*⁴⁹, što označuje plodnost i sreću i najčešći je amblem Dionisa- Bakha, vodoravno je položen u rukama ljudskog dijela herme. Phallos i cornucopia herme vezali su uz dionizijski (bahički) misterij

obnove i uskrsnuća, te zajednički simboliziraju liknon⁵⁰, jedan od temeljnih Dionizovih simbola, predstavljen kao košara puzva voća u kojoj je falos umotan u tkaninu, navještajući plodnost, a najposlije život koji se stiće poslije smrti. To posljednje obećanje vidljivo je u nizu rimskih sarkofaga iz 2. stoljeća, koji su pripadali bogatoj obitelji I alpurnije Pizo - svi oni govore kako smrt može omogućiti besmrtnost⁵¹. Na vaznom slikarstvu nalazimo primjer rođenja djeteta iz roga izobilja⁵², a liknon se također prikazivanje kao i košara cvijeća ili kolijevka djeteta, simbolizirajući pročišćenje i novo rođenje. Izuzetno zanimljiva pojedinost je i oblik kape kojom je prekrivena glava puljske herme⁵³: ona je uzglavnog oblika i podvezan pod bradom. Ovaj oblik kape najbliži je *albogalerusu*, prekrivalu za glavu kojeg su nosili rimski svećenici flaminii⁵⁴.

Itifalička herma značajna je posebnost puljske frizne cijeline, jer je ovo jedinstveni primjer takovog prikazivanja herme na istarskom području. Mnogo jednostavniji oblik itifaličke herme nalazimo na steli Obelliae Maximae (sl. 17) iz Pule⁵⁵. Na obje bočne strane stele prikazane su frontalne herme, sastoje se od pilastičkog donjeg dijela, poprsja i glave s visokim kalatosom. Ove herme mogle bi predstavljati Serapisa, a moguće je da je pokojnica bila svećenica Magne Matris ili vezana uz neki orijentalni kult. Prikazi phallosa i cornucopie također su rijetko prikazivani na spomenicima antičke Pule i Istre: uzdignuti muški ud vezan je uz Prijapa, orijentalno božanstvo plodnosti i obnavljanja, dok rog izobilja nalazimo na ulomku prednje stranice sanduka sarkofaga Aurelija H... (Aurelius H...), u Arheološkom muzeju Istre u Puli⁵⁶. Puljsku Herma u cijelini u oblikovanju odaje određeno pojednostavljenje i rustičnost, ali bliža je u osmišljanju i likovnom izražavanju rimskoj hermi Fauna, nego li statičnom predlošku kasno arhajske herme iz Sifnosa. Uz Hermu, na prvom ulomku, nalazimo i ostatak reljefnog repa grifona, u obliku dvostrukog slova S, čiji lik se nalazi na drugom friznom ulomku. Na drugom ulomku predstavljena je heraldička grupa dva grifona između kojih je kantaros, kojom se zaključuje reljefna cijelina dijela friza. Iako je ulomak prilično oštećen vidljiva je neosporana kvaliteta klesanja. Umješnost izvedbe zornija je nego na prvom ulomku, posebno na desnom grifonu i kantarosu. Lijevi grifon (sl. 18) dosta je oštećen, te su vidljivi samo dijelovi tijela, uvinuti rep na prvom ulomku, dijelomice sačuvana obrada krila, ptičiji kljun i u vis podignuta lavlja noga, postavljena dublje u prostor. I ako su noge desnog grifona (sl. 19) gotovo u cijelosti otučene, podignuta noga prema kantarosu, lijevog grifona, iskazuje pomno praćenje anatomije. Na

⁴⁶Publija Ovidija Nasona Metamorfoze, preveo T.Maretić, Zagreb, 1907, o rogu izobilja: IX, 85-92, rog ispunjen cvijećem i voćem; Dictionary, str. 90., simbolizira prosipanje božanskih darova, opću sreću, nadu i milosrđe, on podsjeća na značenje životne snage, periodičnog stvaranja i neiscrpnost života.

⁴⁷Djela P. Verfila Marona, preveo i protumačio T. Maretić, Zagreb, 1932, Georgike, I, 165, o liknonu; J.Harrison, n.d., str. 518-534.; Lyldcnophoria, nošenje liknona; na velikom bahičkom natpisu iz Metropolitan Museum u New Yorku (nađenom 1926. g. u Terre Nova)spominje se 420 imena članova thiasosa, svećenici i svećenice, hierophanti, teophori, cistaphori, bacchoi i bacchai, phalophori i lichnaphori, nositelji svetog phallosa i liknosa, sve ukupno 26 različitih stupnjeva članova thiasosa; F.Cumont, La grande inscription bacchique du Metropolitan Museum, American Journal of Archaeology, 37, 1933., str. 232; R. Turcan, n.d., str. 311.

⁴⁸Panofsky, str. 34, sl. 105-107, dionizijski sarkofazi.

⁴⁹J.Harrison, n.d., s1.151, hydria iz Muzeja u Istanbulu, prijelaz 5. na 4. st.p.K, prikaz slavljenja misterija.

⁵⁰E.Gulh and W.Koner, The Greeks, London 1994, o kapama kao dijelu odjeće u antičkom grčkom svijetu, str. 170-172; E.Gulh and W.Koner, The Romans, str. 489-490, o prekrivanju glava u antičkom Rimu.

⁵¹Zrtveni svećenici flaminii (flamines), pripadaju grupi pontifeksa, a njihovo ime proizlazi iz riječi flare, paliti vatru, dijele se na flamines maiores i flamines minores. Uvijek su odjeveni u službeni odjeću, koja se sastojala od toge praetexte, izradene od tanke vune (loena), a morala ju je istkati žena flamina. Toga nije smijela biti vezana u čvor, već pričvršćena fibulom. Nosili su kapu albugalerus, a na vrh kape mogla je biti pričvršćena maslinova grančica s vunanim koncem (filum). Odjeća svećenika bila je bijela i simbolizirala je osjećaj pokore, čistoće i kreposti, O svećeničkim staležima starog Rima: E.Guhl and W. Koner, The Romans, str. 534-544; M.Bunson, Encyclopedia of the Roman Empire, New York, 1994, str. 338, 346.

⁵²Stela Obelliae Maxime, Arheološki muzej Istre, k.b., 24, i.b., 313; I.I.X/ I, 335; V.Jurčić, Rasprostranjenost kulta Magna Matris na području Istre u rimsko doba, Histria Archaeologica, III, 1, Pula, 1972, str. 49.; u Augustovom hramu čuva se herma Bakha izrađena u mramoru s kraja I. st.

⁵³Prijap iz Pule vodi se pod k.b. 484, može se datirati u 2. st., oblikovanje je pojednostavljeno i rustično, prisutna je određena defamacija u liku i plitkog reljefa. Prijap je azijski bog, porijeklom iz Lamapsaka na Helespontu, smatran je sinom Dionisa i Venere. Taj bog-fetiš postavljan je prvo u vrtovima Kampanije, a zatim u cijeloj Italiji. Njegov kip stavljan je uz grobove kao obećanje uskrsnuća.; ulomak prednje stranice sarkofaga Aurelija H... (Amelius H...)

desnom grifonu, gotovo je u cijelosti sačuvana obrada krila, povijenog repa, vrata sa zmajskom krijestom i ptičija glava jakog kljuna s povinutim prema naprijed zašiljenim konjskim ušima. Krilo je veoma precizno klesano, raznovrsnih oblika pera, od malih zaobljenih do većih ljuskastih, te kratkih i dugih izduženih pera. I rilo dublje u prostoru samo je plošno onačeno. Na snažnom vratu grifona vidljiva je razvedena zmajska krijesta, dok na glavi što izlazi između krila očitavamo snažno čelo, naglašene oči bušenih zjenica ispod istalmutih arkada, te povinute uši, brazdastu grivu i snažan kljun. Na ovom grifonu vidljiva je preciznost pojedinosti, pažljivo modeliranje ploha, veristička stilizacija, tipična za rimski reljef, plastičnost koja rezultira oprostorenjem lika, posebno vidljivo na postavu prednjih nogu, krilima i glavi grifona. Kantaros, između grifona, prema kojem su pružene savinute lavlje noge, izlazi iz ornamentalno florealne baze, punih i zadebljanih listova uvijenih na gore (sl. 20). Tijelo kantarosa sastoji se od trušastog donjeg dijela, uskog grla i eliptičnog otvora gledanog iz povišenog motrišta. Gotovo ornamentalno uvijene ručice kantarosa, pri vrhu se jednim dijelom račvaju, a drugim zatvaraju u volute, upotpunjuju organsku gipkost ploha i linija reljefa posude, čime se kantaros stapa u jedinstvo s vegetabilnom bazom.

Grifon, *Gryphus*, pripada grupi "životinjskih čudovišta", glave i krila orlujskih, konjskih ušiju, a tijela i pozadine lavlje. Najstariji primjeri grifona nastali su u Egiptu, u početku bez krila; nalazimo ih na kozmetičkim paletama iz Suze (Elam), dok grčki grifoni imaju glavu sličnu zmajskoj, što prati i etruščanska umjetnost, a u rimskoj umjetnosti dolazi do povratka tradicionalnim oblicima čudovišta⁵⁷. Općenito grifoni se javljaju u heraldici gdje simboliziraju kvalitete orla i lava - oprez i hrabrost -, uključuju se u simboliku spasenja, srodni su nebu i zemlji, pa simboliziraju dvije prirode: ljudsku i božansku. U Grka grifoni su čuvari blaga zemlje Hiperborejaca, bdiju nad Dionizovom posudom punom vina, kraterom ili kantarosom, što je izuzetno važno za dio friza iz Pule. I od Rimljana grifoni su čuvari blaga, simboliziraju snagu i budnost, ali i zapreku koju valja svadati kako bi se došlo do blaga, vrlo često, do vječnog života⁵⁸.

Dvostruki solarni princip utjelovljen u grifonu rasprostranjen je u svim dijelovima antičkog svijeta, kao što se vidi na primjeru iranske patere (sl. 21) i stranice sarkofaga iz Sv. Irene (sl. 22)⁵⁹. U Puli i Istri grifoni su najčešće prikazivani u reljefu na grobnim spomenicima i ulomcima arhitekturnog reljefa (sl. 23)⁶⁰, kao što vidimo na pritjeru grifona vretenastog tijela,

bez krila noge pružene prema kantarosu. S obzirom na obradu grifona, ispunjenost plohe i raščlambu trakeletvice ovaj ulomak bio je dio friza kojem su pripadale i heraldičke sfinge (sl. 12). Izuzetno zanimljivi primjeri grifona na grobnim spomenicima čuvaju se u Arheološkom muzeju Istre u Puli: prvi primjer je cipus Gaja Kaulinija Maksinxa (Caius Caulinius Maximus), veterana IX pretorijanske kohorte (sl. 24)⁶¹, bogato obrađen, na kojem su grifoni i kantaros u plitkom reljefu, izvanredno precizne izvedbe, naglašenog linearizma, koji pripada flavijernskom razdoblju druge polovice 1. st.; drugi primjer je manja nadgrobna ara Tita Hostilia Kalista (Tito Hostilio Callisto)⁶² (sl. 25), vrlo oštećena, s prikazom heraldičkih grifona i kantarosom, plitkog reljefa, linearne i rustične obrade. U Umagu se nalazi nadgrobna stela (sl. 26)⁶³, s prikazom sjedećih grifona na postamentirna i košare s cijecem između njih, frontalno gledana, simetrične kompozicije, plitkog reljefa, ali vidljive gradacije volumena.

Kantaros, *cantharus*, trbušasta posuda, najčešće nalazimo u središtu heraldičke kompozicije sa sfingama ili grifonima, ali vrlo često ga drži Dionis-Bakho, kao

vodi se pod k.b. 453, i.b. 335, nalazište Porta Gemina, Pula, 3. st. Između akroterija i zabata na plohi sanduka vidljivi su reljefni ukrasi u obliku cornucopia, od kojih su dva prikazani preklapljeni jedan preko drugoga, dok treći prati liniju zabatnog okvira. O Prijapu: Iz lirike starog Rima, Zagreb, 1984, Tibul, Darivanje, str. 97; Katul, Pjesme, Zagreb, 1987, (Carmina Catulli), 47.4, I, I.

⁵⁷J. Boardman, GSAP, str. 12, 166, sl. 22, brončani grifon iz Olimpije, Muzej Olimpija, poč. 6. st. p. K., sl. 264, reljefna mitološka scena s glavom grifona sa Samotrake, Louvre, Paris, oko 550. g.p.K; La Grecia Arcaica, sl. 130, reljefni zlatni grifon sa Rodosa, poč. 6. st. p. IC; Dictionarv, str. 161, grifoni su najčešća dekoracija friza, a jedan od najboljih primjera je hram Antonina i Faustine u Rimu.

⁵⁸O grifonima: A. Bisi, Il grifone, Studi Semitici, 3, Roma, 1965; H. Frankfort, Notes on the Cretan Griffins, Bulletin of the British School in Jerusalem, XXXVII, 1936/37; J. Leiboldt, Le Griffon, Cairo, 1946, F. Wild, Gryps-Greif Gryphon, Wien, 1963.

⁵⁹Panofsky, str. 35, sl. 121d; o grifonima: Pauzanija, n.d., I, 24, VIII, 2; Repertoire de Peintures, str. 1, 2, 25, 54, 81, 151, 347-349, 410, 415.

⁶⁰Ulomak se čuva u AMI, Pula pod k.b. 489.

⁶¹Nadgrobni cipus, k.b. 269, i.b. A 295.; I.I.X/I, 74.

⁶²Nadgrobna ara, k.b. 53.; I.I.X/I, 289.

⁶³Nadgrobna stela, Umag, Lapiarij, nađena u Sv. Petru kraj Kršeta, k.b. 2. I.b. A/6331.; na grobnjari iz Buzeta, zavičajni muzej Buzeštine, i.b. 6537, 2 st., nalazimo vrlo rustične i stilizirane grifone; I. Faveratto, Sculture non finite e botteghe di Scultura ad Aqtulei, Venetia II, Padova, I 70.,

⁶⁴La Grecia Arcaica, str. 312, sl. 358, grobna stela, obojeni mramor, Atena, Nacionalni muzej, 510-500. gp.K.

⁶⁵S. Perowne, Roman Mythology, London, 1988, str. 65, reljef iz Herkulana, Museo Archeologico Nazionale, Napoli.; Dictionary, str. 5, sl. 132., posvećen Bkhu, nalazimo ga u scenama svečanosti, često ga drže satiri ili Silen.

⁶⁶Nadgrobni cipus, k.b. 96, i.b. 366, 219, nalazište Medulin Otok, Arheološki muzej Istre, Pula, 2. st.; I.I.X/I, 159.

na primjeru grobne atičke stele, rad Lyseasa, iz atenskog muzeja⁶⁴ ili na znamenitom primjeru sjedećeg Dionisa s panterom i thyrsusom iz Napulja⁶⁵. Kantaros nalazimo prikazan i samostalno na bočnim stranicama ara ili cipusa, grobnih ili votivnih, kao što je to primjer grobnog cipusa Lucijusa Papiriusa (Lucius Papirius Maximus) iz Pule⁶⁶. Kantaros je posuda posvećena Dionisu-Bakhu, ima značenje posude obilja, čime se veže uz značenje cornucopie, i posude koja sadrži piće besmrtnosti. Obećanje besmrtnosti može se simbolički prilazivati u obliku girlandi, loze, roga izobilja, kantarosa, orla, lava, mitoloških čudovišta kao što su sfinge i grifoni ili prikazima Dionisa, Adonisa, Attisa, Pana, Fauna, satira itd., upućujući direktno ili indirektno na vječni život.

Za objašnjenje reljefa dva rimslca ulomka friza iz Pule, važno je naglasiti kako Istiti naseljuju italici, građani, veterani, koloni, oslobođenici, orijentalni došljaci, koji sa sobom donose svoje bogove, slave ih i podižu im posvećena mjesta, manje hramove s uređenim okolišem (*fanum*), kapele i manja svetišta (*sacellum*), žrtvenike, grobna mjesta (*locus*) sa stelama, sarkofazima

i skulpturama, grobove (*sepulcrum, monumentum*), edikule. Velika je rasprostranjenost orijentalnih kultova i raznih varijacija religija, kako oficijelne, tako i novo *pridošlih (dii peregrini)*, koje su naišle na bogatu podlogu u autohtonim božanstvima prirode i plodnosti: tako se u Istri štiju latinsci Liber Pater i Silvanus, grčki Dionysus Bacchus, Dionysos Tersiphoros, azijski Priapus, perzijski Mithra i Sol, Magna Mater, Attis, egipatska Isis, Isis Augusta⁶⁷. Svi ti bogovi ili božanstva imaju orijentalno porijeklo, a u Istri postaju značajni tek od druge polovice 1. stoljeća⁶⁸. Jedna od posebnosti duhovnog života Istre u rimsko doba je i prožimanje kultova Dionisa, Libera, Prijapa, Attisa i Mitre. U tom ozračju mora se gledati i dio puljskog friza, što može pomoći u dataciji i lokaciji sačuvanih ulomaka. Cijeli sačuvani repertoar: Sfinga, itifalička Herma i grifoni s kantarosom upućuju na orijentalno porijeklo i povezanost s Dionizijskim misterijem (Mysterium), pročišćenja duše, novog života i uskrsnuća⁶⁹.

Na Sergijeveskom slavoluku u Puli, jednom od najvrednijih spomenika rimske arhitekture i skulpture svoga doba, podignutom poslije 31. g.p.K, nalazimo reljefne prikaze sfinge i grifona, delfina, orla u borbi sa zmijom, akantovo lišće, vinovu lozu s groždem, što upućuje kako je slavoluk osim triumfalnog i počasnog karaktera imao i sepulkralno značenje. Sfinga, herma i grifoni na arhitektonskim ulomcima friza imaju promijenjeno semantičko i semiološko značenje i vezuju se uz eshatološku prirodu dionizijskog misterija⁷⁰, što znači da su u tom obliku mogli nastati krajem 1. ili u 2. stoljeću kad dionizijski kult dobiva sve veći zamah.

Vezivanje puljskih ulomaka friza s Oktogonalnim mauzolejem, kojega rekonstrukciju donosi M. Suić⁷¹, a nalazio se pred Dvojnimi vratima i datiran je u posljednja desetljeća 1. st. p.K, visine 12 metara (baza, tijelo, krovšte), koji je imao arhitrav ukrašen reljefnim sfingama s krilima i grifonima - također je dvojbena, jer ikonografska izravnost reljefa ulomaka, posebice itifalička herma, nije odgovarala Augustovom vremenu zabrane orijentalnih kultova, kao ni strogom proporcijom sustavu modula arhitekture koju donosi Vitruvije⁷². Moglo bi se reći da je predložena rekonstrukcija centralnog mauzoleja presmiona u usporedbi s istovremenim spomenicima u Rimu i Italiji⁷³, pošto su u to doba kružni hramovi ili mauzoleji rijetki u rimskoj arhitekturi.

S likovnog stajališta reljef ulomaka neosporno pripada rimskoj umjetnosti, ali je primjetno oslanjanje, dijelom na ranolclasične predloške s arhaizirajućim oblicima atičke skulpture, osobito na Sfingi, a dijelom na bujnost i puninu kasno klasičnog razdoblja u izvedbi grifona. Oštre linije reljefa, posebice obrisne, ukazuju

⁶⁴Zbornik radova posvećen Grgi Novaku, A.Degrassi, *Culti dell'Istria preromana e romana*, str. 615-632.; širenje religija ili kultova: M.Bunson, n.d., str. 358-359.

⁶⁵U Rimu su Izida i Serapis slavljani već u 2. st.pr.Kr. Augustova pobjeda nad Antonijem, 31. g.pr.Kr, značila je i simboličku pobjedu nad orijentalnim utjecajima, koji su se postupno afirmirali u vremenu Cezara (100-44. g.pr.K). Dolaskom na vlast August je zabranio sve orijentalne kultove na području Carstva, a poznato je da je u tome Tiberije (14-37.g.) bio još principijelniji. Tek je Kaligula (37-41. g.) obnovio hramove i dozvolio štovanje orijentalnih božanstva na starim mjestima. U 2. i 3.stoljeću dolazi do vrhunca širenja orijentalnih religija i kutova.

⁶⁶Inscriptiones Italiae, Vol. X, Regio X, Fasciculus III, *Histria Septemtronalis*, Roma, 1936, br. 4, kameni blok s prikazom uzdignutog falusa i natpisom Mysterium, smatra se da je to "columna Priapi" ili ulomak dionizijske herme; Artemidor iz Daldisa, n.d., IV, 39, o misteriju; J.Harnson, n.d., str. 150-160, 559.

⁶⁷A.Grabar, *L'Arte paleocristiana*, Milano, 1980, str. 187. 51.202, Rim, Santa Constanza, 4. st., na mozaicima nalazimo prikaze vinove loze s groždem, kantaros, rogove obilja, oenochoe, grane maslina, češere, sve ambleme preuzete iz dionizijskog kulta i primjenjene u ranokršćanskoj umjetnosti.

⁶⁸M.Suić, n.d., str. 212, sl. 143., rekonstrukcija M.Mirabella-Roberti.

⁶⁹Vitruvius, n.d., III, 1, 2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15; ulomci friza su između 50 i 53 cm, ako se uzme da je osnovni modul, prenesen iz stopa, 55 cm, tada bismo dobili odnos cijeline i friza 1: 21,8., friz bi bio preuzak u odnosu na cijelinu, a time bi se narušila harmonija građevine.

⁷⁰A. Boethius, *Etruscan and Early Roman Architecture*, Middlesex, 1978, str. 162-163, sl. 153, 154, arhitektonski spomenici Area sacra del largo Argentino u Rimu, kružni hram "B", datiran u 2. st. pr.Kr., tkz. Hram Veste na Forum Boarium, također kružni hram, jednostavan hram korintskih kapitela koji je nastao u vrijeme Augusta, tkz. Hram Veste iz Tivolia, datiran u 1. st. pr.Kr.

kako je umjetnik računao na jasnoću reljefa koji bi se dobro razabirao i s udaljenije točke gledanja. Likovi reljefnih ulomaka prikazani su iz povišene točke motrišta, čime dolazi do ispravljanja oblika gledanih od dolje, što potvrđuje i ploha friza povinuta na van. Mora se podcrtati vrlo brižna i precizna obrada reljefnih likova, izrada zjenica očiju što ulazi u opću praksu tek sredinom 2. stoljeća, plastičnost i prostornost koja je ostvarena, kvaliteta klesarskog rada, što upućuje da su ulomci bili dio vrijednog spomenika, kultne ili sepulkralne namijene, koji je bio postavljen na svetom mjestu (*locus sacer*) dionizijske provenijencije. Može se zaključiti kako je cjelina ova dva ulomka sadržavala dvije heraldičke sfinge s predmetom ili posudom između njih, itifaličku Hermu, središnju os kompozicije i dva heraldička grifona s kantarosom. Reljef je izrađen od

domaćeg istarskog kamena vapnenca, a djelo je jedne od kiparskih radionica iz Pule, prateći reprezentativne predloške rimskog reljefa u obradi dekorativnih sastavnica i likova, koje su sudjelovale u intenzivnom graditeljskom i kiparskom usponu kolonije od 1. do 3. stoljeća. Na temelju likovne analize, ikonografskih odrednica i uporedbe s djelima iste tematike može se zaključiti kako su ulomci arhitekturnog reljefa iz Pule nastali u drugoj polovici 1. stoljeća ili u 2. stoljeću.

Različitost predložaka i tema očiti su na ovirn reljefnim ulomcima. Ikonografska napregnutost, strogost i određeni likovni manirizam, strast za elegancijom, istovremeno akademizam, osjetilnost i pathos mogu se naći na ovom reljefu, a po tome je on jedinstven na području antičko rimske Istre.

Predrag Vuković:

Two fragments of roman friezes from Pula

Colonia Iulia Polentia Herculanea, Pula was not only an important colony in the 10th century Italiana region of *Venetia et Histria* but had achieved an extremely important position in Roman art.

The high-point of Pula's development was from the 1st the 3rd century. Two fragment of friezes date from that time showing sphinxes, itiphallc hermea and a griffin with a cantharos. Sphinx and griffins are imaginarz mztical creatures know in both Greek and Roman art. Thez are not real but belont to the imaginary world, brought to life only by artistic imagination.

The two fragments from Pula under consideration were part of a limestone frieze. The carving is in moderate felief, high quality and exceptionally precise work, with great attention paid to anatomy and the presentation of the creatures, clear liines and uncluttered surfaces.

In interpreting the relief we must recall that the Istria of the time was settled by Italian citiyens, veterans, colonists, freed-men coming from the east, who brought with them their religions and their gods who they continued to honour in their new location. Eastern cults and varied religious beliefs whre very widespread especially from the end of the 1st century. It is within this context that we must consider the Pula frieze which will help is date and place it. Sphinxes, Hermae and griffons indicate a link with the Dionysian mysteries, spiritual cleansing, a new life and resurrection.

From the artistic point of view the fragments show traces of Roman art under the influence of early classical archaism and the more florid models of late classical art. They must have been part of some important religious building, connected with the Dionysian cult. They are made in local limestone and the product of one of the Pula workshops which modeled themselves on the patterns of Roman reliefs. Stylistic analysis and comparison with similar work allows us to date them from the second half of 1st century or to the 2nd century.

Their tension, various artistic mannerisms, passion for elegance, and at the same time craftsmanship, and feeling make them unique among Roman art works of Istria.

1. Dva ulomka rimskog arhitekturnog reljefa (kamene blok s grifonima), 1/2 st., Arheološki muzej Istre, Pula

2. Ulomak s prikazom sfinge i herme, detalj, sfinga

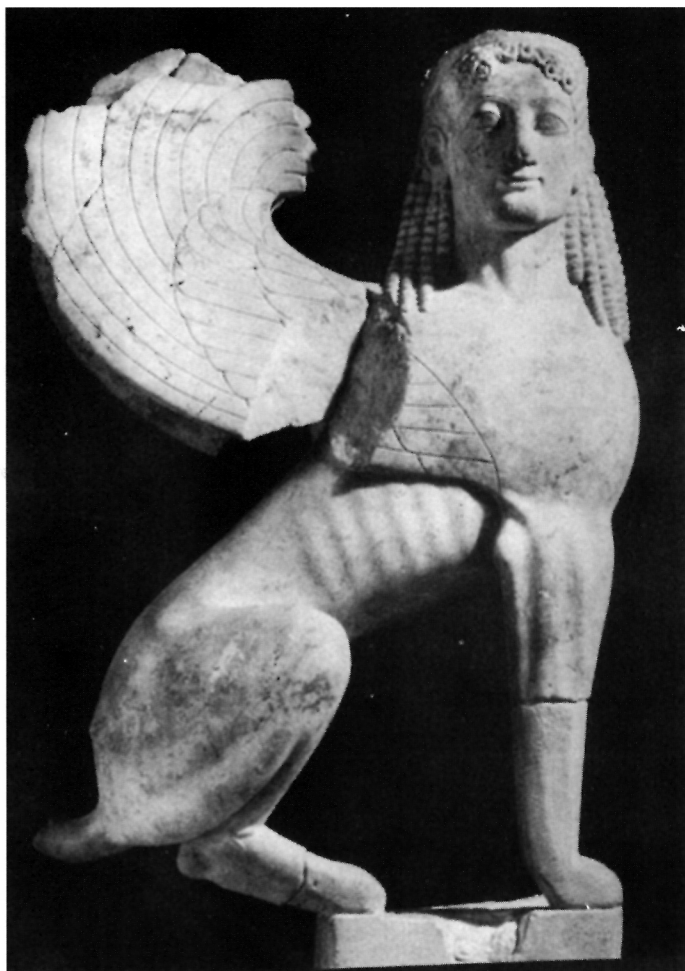
4. Ulomak s prikazom sfinge i herme, detalj, herma

3. Ulomak s grifonom i kantarosom, detalj, kantaros

5. Ulomak s grifonom i kantarosom, detalj grifona

6. Sfinga iz Atene, oko 560. g.p., Kerameikos muzej, Atena

8. Sfinga iz Delfa, oko 560. g.p.K., Muzej, Delfi

9. Ulomak sarkofaga s reljefom Edipa pred Sfingom, 2. st., Vatikanski muzej, Rim

7. Uljanica s prikazom Sfinge na stijeni, Atena, Arheološki muzej Istre, Pula

10. Ulomak stranice sarkofaga s prikazom Sfinge, 2/3. st., Arheološki muzej Istre, Pula

11. Stela Obelije Maksime, Pula, Arheološki muzej Istre, 1. st.

13. Irska patera s prikazom grifona, Berlin, Staatliche museum, 3/4. st.

12. Ulomak grifona s kantarosom, 1. st., Arheološki muzej Istre, Pula,

14. Ara Tita Hostilia Kalista, 2. st., detalj grifona s kantarosom, Arheološki muzej Istre, Pula,

15. Sarkofag iz Sv. Irene, stranica s orlom i grifonima, 2/3. st., Muzej Istanbul

16. Cipus Gaja Julija Maksima, detalj grifona s kantarosom, 2. st., Arheološki muzej Istre, Pula

17. Dio cipusa s prikazom Himere, 1/2. st., grobljanska crkva, Buzet

18. Ulomak friza s prikazom Sfingi, 1/2. st., Arheološki muzej Istre, Pula,

19. Ulomak s prikazom Sfinge, 1/2. st., Arheološki muzej Istre, Pula,

20. Grobna stela iz Atene, oko 540. g.p.K., Metropolitan Museum of Art, New York, Staatliche museum, Berlin

2.1. Rimska herma Fauna, 2. st., kolekcija Anderson-Giraudon

22. Herma iz Sifnosa, oko 520., Muzej Acropolis, Atena

23. Nadgrobna stela, Lapidarij, detalj grifona s košarom, 2. st., Umag